

rirahbe, Âne ve Hîf sancakları da Diyarbekir beylerbeyliğine dahil edilmiş, böylece on dört sancaklı bir beylerbeylik haline gelmiştir. Bu beylerbeylikte 1522 yıllarında 16 kale, 29 şehir (nefs), 2876 karye, 1039 mezraa, 17 ada ve 465 dolap (bedesten içindeki küçük dükkân) vardı. Bu son iki yerleşim mahalleri Deyri-rahbe, Âne ve Hîf sancaklarında bulunuyordu. Bunlar Fırat üzerinde veya kenarındaki küçük yerleşim birimleriydi. Aynı tarihte beylerbeyliğe bağlı sancaklardaki devlet görevlileri, müstahfız, dizdar gibi askerlik hizmetindekiler, vakıf mensupları da dahil olmak üzere 101.691 hâne dolayında idi (BA, TD, nr. 998, s. 279). Bu sancaklar dışında bazı resmî belgelerde birer sancak olarak gösterilen, fakat yurtluk-ocaklık sistemiyle idare edilen Atak, Palu, Eğil, Çapakçur, Sasun, Tercil, Kulp, Bitlis, Cizre, Genç, Cüngüş, Hisnikeyfâ gibi birimler de beylerbeyliğe bağlıydı. Bağdat'ın fethinden sonra Âne ve Hîf ile Musul sancaklarının Bağdat beylerbeyliğine, Urfa'nın da bazan Diyarbekir'e, bazan da Rakka eyaletine bağlandığı ve onun merkez sancağını oluşturduğu görülmektedir. XVI. yüzyıl ortalarından sonra Bitlis de Van beylerbeyliğine bağlanmıştır.

XVII. yüzyılın ortalarında ise Cizre (Cezîre-i İbn Ömer), Eğil, Genç, Palu ve Hazo birer hükümet olarak Diyarbekir beylerbeyliğine bağlı gösterilmiştir. Hazo Harput değil Sasun'un bir başka adıdır (Birken, s. 189; Bruinessen-Boeschoten, s. 123-125).

1670-1671'de Diyarbekir valiliği yapan Silâhdar Ömer Paşa'nın adamlarının eyaletteki sancaklardan, bu arada Eğil, Palu gibi hükümet türü idareye sahip bulunan birimlerden cerîme ve öşür toplamaları, bir kısmından da 'tahvil parası' almaları, bu tür idarî yapıya sahip olan mahallerin merkezî otorite ile bağlarını göstermesi bakımından çok ilgi çekicidir (Kunt, s. 20-21).

Evliya Çelebi'ye göre Diyarbekir beylerbeyliği seferde cebelü*leriyle 30.000 asker çıkarmaktadır, bunun 2000'i Âmid sancağındandır.

Diyarbekir vilâyeti XIX. yüzyılda birçok değişikliğe uğradı; son olarak 1869'da Diyarbekir, Ma'mûretülâzîz (Elazığ), Siirt ve Mardin sancaklarından müteşekkildi. Evvelce birer sancak olarak Diyarbekir vilâyetine bağlı pek çok yer de kaza haline getirildi. Ergani, Palu ve Malatya'nın Ma'mûretülâzîz; Siverek, Lice, Sil-

van ve Re'sül'ayn'ın Diyarbekir; Cizre ve Nusaybin'in Mardin sancaklarına bağlanması bu duruma iyi birer örnek teşkil eder.

İkinci Meşrutiyet döneminde Diyarbekir vilâyeti biri merkez, diğerleri Siverek, Mardin ve Ergani olmak üzere dört sancağa ayrıldı.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 64, s. 216 vd.; nr. 200, s. 34-55, 58; nr. 998, s. 279; BA, MD, nr. 3, s. 263; nr. 5, s. 317, 380; BA, MAD, nr. 2775, s. 25, 196, 709, 1430; nr. 19.661, s. 3; Nâsir-ı Hüseyin, *Sefer-nâme* (trc. Abdülvehhap Tarzi), İstanbul 1967, s. 12-14; Matrakçı Nasuh, *Sefer-i İrâkeyn*, s. 238, 279, 280; tıpkı basım, vr. 102*; Celâlzâde, *Tabakâtü'l-memâlik*, vr. 276*; Muhyî-yi Gülşenî, *Menâkıb*, bk. İndeks; Ayn Ali, *Kavânin-i Âli-i Osmân*, s. 29-31; *Le voyage de Monsieur d'Aramon* (nşr. Ch. Scheffer), Paris 1887, s. 92-93; *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619* (trc. H. Andreasyan), İstanbul 1964, s. 98-101; M. von Oppenheim, *Inscripfen aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien*, Leipzig 1909, s. 71-100; M. van Berchem — J. Strzygowski, *Amida*, Heidelberg 1910; F. Sarre — E. Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat und Tigris-Gebiet*, Berlin 1911, II; S. Flury, *Islamische Schriftbänder Amida-Diarbekir*, Paris 1920; Gabriel, *Voyages*, s. 85-205; J. Sauvaget, "Recueil d'inscriptions arabes", a.e., s. 310-338; *Diyarbekir Salnâmesi 1286 ve 1318*; Ali Emîrî, *Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid*, İstanbul 1327; a.mlf., *Osmanlı Vilâyet-i Şarkiyesi*, İstanbul 1337, s. 57-70; Barkan, *Kanunlar*, s. 130-148; Basri Konyar, *Diyarbekir Yıllığı*, Ankara 1936; C. Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien* (nşr. Dietmar Henze), Graz 1968, II, 400-405; E. Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı* (trc. Fikret İşıltan), İstanbul 1970, bk. İndeks; J. S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, London 1971, s. 213-215; Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971; H. Petermann, *Reisen im Orient 1852-1855*, Amsterdam 1976, II, 28-30; Andreas Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden 1976, s. 189; Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul 1978, tür.yer.; J. B. Tavernier, *Les six voyages en Turquie et en Perse* (nşr. S. Yeramos), Paris 1981, II, 24-27; İ. Metin Kunt, *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri, Diyarbekir 1670-71*, İstanbul 1981; Suraiya Faroqi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia 1520-1650*, Cambridge 1984, s. 52-53, 153, 164, 185, 223; M. Mehdi İlhan, "Diyarbakır Fatihî ve Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa", *Atatürk ve Diyarbakır*, Diyarbakır 1981, s. 137-162; a.mlf., "1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Âmid Sancağından Timâr Dağılımı", *TED*, XII (1981-82), s. 85-100; a.mlf., "Some Notes on the Settlements and Population of the Sancak of Amid according to the 1518 Ottoman Cadastral Survey", *TAD*, XIV (1983), s. 415-436; a.mlf., "Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Doğu Anadolu'daki Askerî Faaliyetleri", *TTK Bildiriler*, IX (1988), s. 807-817; a.mlf., "Onaltıncı Yüzyıl Başlarında Âmid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar", *TTK Belleten*, LIV/209 (1990), s. 213-222; a.mlf.,

"Studies in the Medieval History of Diyarbekir Province: Some Notes on the Sources and Literature", a.e., LIII/206 (1989), s. 199-240; G. Vâth, *Die Geschichte der artuqidischen Fürstentümer in Syrien und der Gazira'l-Furâtîya (496-812/1102-1409)*, Berlin 1987; Martin van Bruinessen — Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi in Diyarbekir* (nşr. Klaus Kreiser), Leiden 1988; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara 1988, s. 102-103, 117, 198, 255; T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: an Architectural and Archaeological Survey*, London 1989, III, 161-195; İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir* (doktora tezi, 1991), Fırat Üniversitesi; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991, bk. İndeks; a.mlf., "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir", *BTDD*, sy. 7 (1968), s. 76-80; a.mlf., "İmâd es-Serâvî ve Eseri", *TD*, sy. 20 (1965), s. 73-86; a.mlf., "Diyarbekir Beylerbeyliği'nin İlk İdarî Taksimatı", a.e., sy. 23 (1969), s. 23-34; a.mlf., "XVI. Yüzyılda Güney-doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (nşr. Osman Okyar — Ünal Nalbantoğlu), Ankara 1975, s. 71-102; a.mlf., "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", *Prof.Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 269-277; Ramazan Şeşen, "İmâd al-din al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 249-369; Ali Sevim, "Diyarbekir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Katılması", *Atatürk Konferansları V: 1971-1972*, Ankara 1975, s. 299-307; Halil İncalıc, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere-Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *Gelişme Dergisi*, II, Ankara 1981 (özel sayı), s. 1-65; Mehmet Ali Ünal, "XVI ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tabi Sancakların İdarî Statüleri", *Ziya Gökalp Dergisi*, sy. 44 (1986), s. 31-40; Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Un rapport de Fil Ya'kûb Paşa, Beylerbey du Diyar Bekir, en 1532", *WZKM*, LXXVI (1986), s. 35-41; a.mlf., "Cinq lettres de Hüseyin Paşa, Beylerbey du Diyar Bekir (1522-1532)", *JA*, CCLXXIX (1991), s. 239-265; a.mlf., "Quinze lettres d'Uzun Süleymân Paşa, Beylerbey du Diyar Bekir (1533-1534)", *Anatolia Moderna*, I, Paris 1991, s. 137-186; Yılmaz Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaletinde Sanayi ve Ticaret", *TİD*, V (1990), s. 191-200; Mükrimin H. Yınanç, "Diyarbekir", *İA*, III, 605-626; M. Canard — Cl. Cahen, "Diyarbakır", *EI²* (İng.), II, 343-345; D. Sellwood, "Amida", *Elr.*, I, 938.

NEJAT GÖYÜNÇ

Bugünkü Diyarbakır. Dicle vadisinin sağ tarafında bulunan Diyarbakır şehrinin kurulduğu düzlükle Dicle nehri arasındaki zemin, doğu ve güneydoğuda kayalık ve dik bir kenar meydana getirmektedir. Kurulmuş olduğu yerde topografyanın gösterdiği bu elverişli şartlar şehrin etrafını kuşatan surların biçimini de tayin etmiştir. Şehrin her tarafı tarihî surlarla çevrilmiş olduğu halde lav akın-

Diyarbakir'dan
bir görünüş

tılarının sona erdiği bazı kesimler yüksek yarlar halinde bulunduğu (Fis kayası adı verilen yerde olduğu gibi) buralarda sur yapmaya gerek görülmemiştir. Kabaca dikdörtgen biçimindeki Diyarbakir surları, Anadolu'daki benzeri yapıların en büyüğü ve en sağlam şekilde ayakta kalmış olanıdır. Bu surların kuşattığı alanın doğu-batı doğrultusundaki uzunluğu 1700 m., kuzey-güney doğrultusundaki genişliği ise 1300 metredir. Duvarlarının kalınlığı yer yer 3-5 metreyi bulan surların toplam uzunluğu 5 kilometredir. Surların üzerinde yerden 8-12 m. yükseklikte bulunan ve "devriye yolu" adı verilen bir yol bütün şehri çevreler. Bu yolu dışarıya doğru 70 cm. kalınlığındaki bir mazgal duvarı korumaktadır. Surların üzerinde çeşitli şekillerde (yuvarlak, dört köşe, bazıları çok köşeli) yetmiş sekiz burç sıralanır. Surun güneybatıdaki dönemeç yerine de üç takviye burcu eklenmiştir (Ulu Beden, Yedi Kardeş, Kiçi Burcu).

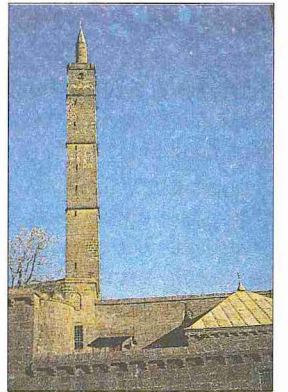
Bu surlar, sur içi ve sur dışı olmak üzere günümüz Diyarbakir şehrini birbirinden ayırır. Sur içindeki kesim, daha çok tarihî eserler ve dar sokaklar boyunca sıralanmış kendine özgü Diyarbakir evleriyle dikkati çeker. Surlar içindeki kesimin kuzeydoğu köşesinde İçkale bulunur. Bu köşe şehirden yarım daire şeklinde bir duvarla ayrılmıştır. İçkale'nin içinde de Virantepe denilen yerde surlarla çevrili bir kesim daha bulunmaktadır. İçkale'de, Dicle tarafına doğru açılan küçük bir gizli kapı ile (Oğrun kapı) kuzeyde gene dışa açılan Fetih kapısı, şehre doğru açılan Saray ve Küpeli adlı kapılar vardır. İçkale içindeki önemli tarihî eserler, Hz. Süleyman veya Nâsirîye Camii adlarıyla da bilinen Kale Camii (1160), Artukoğulları dönemine ait saray kalıntıları (1203), Osmanlı döneminden

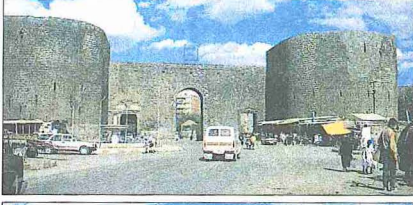
kalan ve XIX. yüzyıla ait olan bazı resmi yapılarla eski bir kilisedir.

Eski Diyarbakir'in asıl yerleşme ve ticaret alanı sur içinin İçkale dışında kalan kesimleridir. Burada kuzeydeki Dağ Kapı'dan (Harput Kapısı) güneydeki Mardin Kapısı'na kadar doğru bir çizgi şeklinde uzanan cadde (Gazi caddesi) eski Diyarbakir'in can damarıdır. Şehrin başlıca ticaret yerleri bu cadde ile bu caddenin kesen ve batıdaki Urfa kapısı ile doğudaki Dicle kapısı arasında uzanan cadde (batı kesimindeki adı Melek Ahmed Paşa caddesi, doğu kesimindeki adı Balıkçılarbaşı caddesi) üzerindedir. Bu yollara açılan ikinci derecedeki eksenler üzerinde de ticaret yerleri sıralanır. Kuzey-güney doğrultusundaki Gazi caddesinin Dağ Kapı yakınında batıdan gelen Ali Emîrî caddesiyle kesiştiği yerde oluşan Dörtöl çevresi şehrin modern çarşısının çekirdeğini teşkil eder. Dörtöl mevkii, hem şehrin çeşitli semtlerine giden yolların çıkış noktası olması, hem de ticaretle uğraşanların başlıca toplanma yeri durumunda bulunması sebebiyle şehrin en canlı kesimini oluşturur. Ana ticaret ekseninin hemen hemen ortasına rastlayan ikinci Dörtöl mevkii (Balıkçılarbaşı Dörtöl) eski çarşı geleneğinin sürdürüldüğü yerdir. Bu çevrede Yemenciler çarşısı, Demirciler çarşısı, Ayakbacılar çarşısı, Buğday pazarı ve eski ev eşyalarının satıldığı Sipahi pazarı gibi belli meslek gruplarının bir araya gelerek oluşturduğu ayrı ayrı çarşılar yer alır.

Sur içinde iş merkezinden mahallelere geçilince sokakların çok daraldığı göze çarpar. Evlerin bitişik düzende sıralandığı bu sokakların bazıları ancak yüksek bir hayvanın geçebileceği kadar dar tutulmuştur. Gölge kesafetinin çok fazla olduğu bu dar sokaklarda Diyarba-

kir'in aşırı yaz sıcaklarının etkisi azalmış olur (en sıcak ay ortalaması 31°, şimdiye kadar rastlanan en yüksek sıcaklık 21.7.1937 tarihinde 46°.2). Esasen eski Diyarbakir'da sadece sokaklarda değil bu sokaklara açılan evlerin inşaat tarzında da hep iklim ve coğrafya şartları düşünülerek hareket edilmiştir. Diyarbakir evlerinde, şehrin yaz sıcakları ile kış soğuklarının evin içinde mümkün olduğu kadar az hissedilmesi için özel düzenlemeler yapılmış ve bu evlerin iç avlusuna birer havuz eklenmiştir. Günümüzde pek azı orijinal şekliyle ayakta kalan bu evlerden Cahit Sıtkı Tarancı'nın evi ile Ziya Gökalp'in evi restore edilerek müze haline getirilmiştir. Aynı şekilde Mustafa Kemal Paşa'nın 1916-1917 yıllarında 16. Kolordu kumandanı sıfatıyla görev yaparken bir süre kaldığı ev de Atatürk Müzesi olarak düzenlenmiştir. Diyarbakir şehrinde mevcut çok sayıda tarihî eser de sur içindeki kesimde bulunur. İçkale dışında kalan kesimde bulunan birçok cami arasında en büyüğü ve en ünlüsü Ulucamii'dir. İslâm fethinin ardından eski bir kilise yerinde inşa edilen bu cami Selçuklu döneminde Sultan Melikşah'ın emriyle 1091 yılında onarılmıştır. Çok geniş bir alan kaplayan bu camiden başka Ömer Camii denir, inşa tarihi 1150-1151), Nebî Camii (Peygamber Camii, 1530), Safâ Camii (İparla Camii, XV. yüzyıl), Hoca Ahmed (Ayni Minare Camii, 1499), Şeyh Mutahhar (halk arasında Şeyh Matar, 1500), Lala Bey (XV. yüzyıl), Şeyh Yûsuf (XVI. yüzyıl), Fâtih Paşa (1516-1520), Hüsrev Paşa (1521-1528), Ali Paşa (1534-1537), İskender Paşa (1551), Behram Paşa (1564-1572), Melek Ahmed Paşa (1587-1591), Defterdar (1594), Nasuh Paşa (1606-1611), Kürt İsmâil Paşa (1868-1875) camileri şehrin önemli camileridir. Ayrıca çok sayıda mescid (1056 tarihli Mervânî Mescidi, XVI. yüzyıla ait Çağaloğlu Mescidi,

İç kale
surlarına
bitişik
olarak
inşa edilen
Süleyman
Camii -
Diyarbakir

Diyarbakir surlarından bir görünüş ve surların batı kısmındaki Urfa Kapısı

Salos Mescidi, Kavvâs-ı Kebîr ve Kavvâs-ı Sagîr mescidleriyle XVII. yüzyıla ait Dabanoğlu Mescidi) şehrin sur içindeki mahallerine dağılmış vaziyettedir. Akkoyunlu dönemine ait İbrâhim Bey Mescidi, Tâceddin Mescidi, Hacı Büzürg Mescidi bunlar arasında en tanınmış olanlardır.

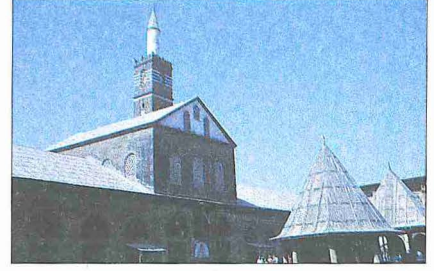
Eski bir kültür merkezi olan Diyarbakır'da medrese mimarisinin de güzel örneklerine rastlamak mümkündür. Bunlardan bazıları günümüze ulaşmamış olsa da Zinciriye Medresesi (1198), Mesûdiye Medresesi (1194), Ali Paşa Medresesi (1537), Muslihüddîn-i Lârf Medresesi (XVI. yüzyıl) ayakta kalan eserlerdendir. Sur içinde bulunan tarihî eserler bu sayılanlarla sınırlı değildir. Bunlara çok sayıda türbe ve han da ilâve edilebilir. Türbelerden Sultan Şücâ (1208-1209), Şeyh Yûsuf el-Hemedânî (XV. yüzyıl), Şeyh Abdülcelîl (XVI. yüzyıl), Lala Bey (XVI. yüzyıl), yapım tarihleri belli olmayan Sarı Saltuk ve Zincirkıran türbeleri, halk arasında Karadeniz türbesi olarak tanınan Mîr Seyyaf Türbesi (yapım tarihi belli değil), Fâtih Paşa (1522), İskender Paşa (1565'ten önce) ve Özdemiroğlu Osman Paşa (1585) türbeleri en tanınmış olanlardır. Hanlar arasında, Mardin Kapısı'ndan şehre girilince ana cadde üzerinde bulunan Deliller Hanı ile (Hüsrev Paşa Hanı da denir, 1527-1528) bunun biraz kuzeyinde aynı cadde üzerinde bulunan Hasan Paşa Hanı (1574-1575), bunun biraz güneyinde sokak içindeki Çifte Han (XVI. yüzyıl) ve Ulucami yakınında bulunan Yenihan (1788-1789) en iyi şekilde korunarak günümüze ulaşmış olanlardır. Bunlardan Deliller Hanı restore edilerek

1990 yılında turistik bir otel haline getirildi.

Sur içine sıkışıp kalan Diyarbakır'ın sur dışına çıkarak genişlemesi projesi, ilk defa XIX. yüzyılın ikinci yarısında burada valilik yapan Hatunoğlu Kürt İsmâil Paşa tarafından düşünüldü ve sur dışında vilâyet konağı, hastahane, kışla gibi bazı binalar yaptırıldıysa da şehir halkı alıştığı sur içinde kalmayı tercih etti. Diyarbakır'ın sur dışında tam anlamıyla genişlemesi Cumhuriyet döneminde mümkün olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında 1925'teki Şeyh Said isyanının ilk hedeflerinden biri olan Diyarbakır şehri 7 Mart 1925 tarihinde kuşatılmış, fakat isyancıların surlardan içeriye girmesi mümkün olmadan şehir bu tehlikeyi birkaç saat süren kuşatma ile atlatabilmiştir. Diyarbakır halkının henüz surlar içinde yaşadığı bu dönemde yapılan ilk sayımda (1927) nüfusun 31.511 olduğu tesbit edildi. 1928 yılında kurulan ve çalışma alanı Ağrı, Diyarbakır, Elazığ, Urfa, Bitlis, Van, Hakkâri ve Mardin illerini içine alan Birinci Genel Müfettişlik'in merkezi Diyarbakır oldu. Kendisine geniş bir alanın bir anlamda idare merkezi rolünü veren bu olayın ardından 23 Kasım 1935'te demiryolunun buraya ulaşmasından sonra Diyarbakır geniş bir alanın ticaret merkezi olma rolünü üstlendi.

Şehrin ve bu şehrin merkez olduğu ilin adı 1937 yılına kadar Diyarbekir iken bu tarihte Atatürk'ün direktifiyle Diyarbakır olarak değiştirildi.

1935 sayımında nüfusu 34.642'ye ulaşan şehrin sur dışındaki gelişmesi ise demiryolunun Diyarbakır'a ulaşmasından sonra başlamıştır. Genel Müfettiş-

Diyarbakir Ulucami

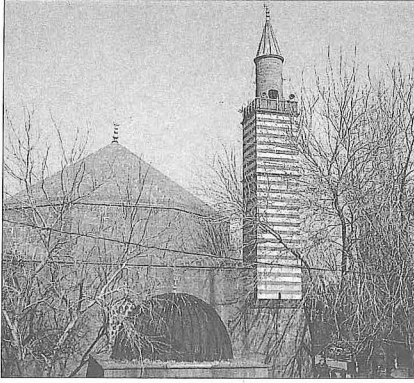
lik ve bazı devlet dairelerinin sur dışına çıkmasıyla bu yoldaki yayılma hareketi başladı, fakat bu yayılma 1950 hatta 1955 yılına kadar çok zayıf kaldı. 1950 yılına kadar Bağlar semtindeki yazlık evlerden başka Yenişehir semtinde bazı resmî binalar, lise, birkaç öğretmen evi ve yirmi civarında memur evi yapılmıştı. 1940'ta 42.555 olan nüfus 1945'te biraz gerilemiş (41.087), 1950'de 45.053'e, 1955'te de 61.224'e yükselmiştir. Fakat bu nüfusun büyük bir kısmı hâlâ sur içinde oturuyordu. 1955'lerden başlayarak sur dışındaki Yenişehir kesimi hızla gelişmeye, çok katlı blok apartmanlarla dolmaya başladı. Şehrin sur dışındaki gelişmesi batıdaki İstasyon, kuzeybatıdaki Bağlar ve kuzeydeki Ofis semtine doğru olmuştur. Bu gelişmeler sırasında sur içindeki ticaret merkezine ek olarak Yenişehir kesiminde de yeni ticaret merkezleri doğdu (Elazığ caddesi gibi). Alan üzerindeki gelişmeye paralel olarak şehrin nüfusu da hızla artarak ilk defa 1965 yılında 100.000'i geçti (102.653) ve 1970'te 150.000'e çok yaklaştı (149.566). 1970'teki nüfusun % 60'ı sur dışında, % 40'ı sur içinde yaşıyordu.

Sanayi faaliyetlerinin gelişmesi (Tekel içki fabrikası, halı ve yünlü fabrikası, un, çeltik, buz, tuğla, kiremit, bisküvi fabrikaları...), şehrin Dicle Üniversitesi (Kuruluşu 1973) adlı bir kültür kurumuna kavuşması ve Olağanüstü Hal Bölge Valiliği'nin de merkezi olması Diyarbakır'ın daha da hızlı büyümesine yol açmış, nüfusu 1985'te 305.940, 1990'da 381.144 olmuştur. Otuz mahalleye (on beş mahalle sur içinde, on beş mahalle sur dışında) yayılmış olan bu nüfusun % 74'ü sur dışındaki Yenişehir'de, % 26'sı sur içindeki eski Diyarbakır'da yaşıyordu.

Sur içinin tarihî eserler bakımından zenginliğine karşılık sur dışındaki kesim bu yönden hayli fakirdir. Buradaki önemli eserler arasında, Dicle üzerindeki on

Yedikardeşler burcu ile üzerindeki kitâbe - Diyarbakir

Akkoyunlular devrine ait Nebî Camii - Diyarbakir

gözlü köprü ile (1064-1065) bu köprüye bakan Gazi Köşkü sayılabilir. Diyarbakir şehrinin idarî merkez, kültür, ticaret ve sanayi merkezi olma özellikleri yanında sahip olduğu tarihî eserlerin bolluğu sebebiyle turistik merkez olma özelliği de son yıllarda çok belirginleşmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait 1992 yılı istatistiklerine göre Diyarbakir'da il ve ilçe merkezlerinde 200, kasaba ve köylerde 1119 olmak üzere toplam 1319 cami bulunmaktadır. İl merkezindeki cami sayısı ise 99'dur.

Diyarbakir şehrinin merkez olduğu Diyarbakir ili Malatya, Elazığ, Bingöl, Muş, Batman, Mardin, Şanlıurfa ve Adıyaman illeriyle çevrilmiştir. Merkez ilçeden başka Bismil, Çermik, Çınar, Çüngüş, Dicle, Eğil, Ergani, Hani, Hazro, Kocaköy, Kulp, Lice ve Silvan adlı on üç ilçeye ayrılmıştır. 15.355 km² genişliğindeki Diyarbakir ili sınırları içinde 1990 sayımının sonuçlarına göre 1.094.996 kişi yaşıyordu. Nüfus yoğunluğu ise 71 idi.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmet Necdet Sözer, *Diyarbakir Havzası*, Ankara 1969; Metin Sözen, *Diyarbakir'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971; Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi (1918-1938)*, Ankara 1983, s. 432; *Ortalama, Ekstrem Sıcaklık ve Yağış Değerleri Bülteni*, Ankara 1984, s. 220; 1990 Genel Nüfus Sayımı (nşr. DİE), Ankara 1991; Emrullah Güney, *Diyarbakir ve Yöresinde Doğa-Kültür Turizmi*, Diyarbakir 1991; Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakir*, Ankara 1992; Hasan Reşit Tankut, "Diyarbakir Adı Üzerine Çalışmalar", *Türk Dili-Belleten*, sy. 29-30, İstanbul 1938, s. 69-112; Ahmet Ardel, "Güneydoğu Anadolu'da Coğrafi Müşahedeler", *Türk Coğrafya Dergisi*, sy. 21, İstanbul 1961, s. 140-148; Besim Darkot, "Diyarbakir", *İA*, III, 601-605.

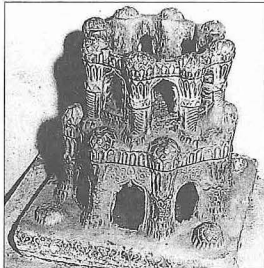
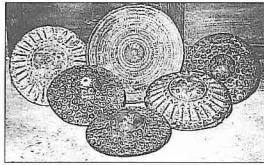
METİN TUNCEL

DİYARBAKIR ARKEOLOJİ ve ETNOĞRAFYA MÜZESİ

İslâm öncesi ve sonrasında
bölgede gelişen çeşitli medeniyetlere ait
eserlerin toplandığı şehir müzesi.

1934 yılında açılan müze, 1986'da yeni binasına taşınmaya kadar faaliyeti ni, Ulucami'nin batısındaki Artuklu Hükümdarı el-Melikü's-Sâlih Mahmud zamanında (1201-1222) yaptırılmış olan Sincariye (Zinciriye) Medresesi'nde sürdürmüştür. Bu tarihten itibaren modern müzecilik anlayışıyla inşa edilmiş özel binasına geçen müzede, başlıcaları Neolitik çağ, Hurri-Mitanni, Asur, Grek, Roma, Part, Sâsânî, Bizans, Emevî, Abbâsî, İneloğlu, Nisanoğlu, Artuklu, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Osmanlı olmak üzere yirmi altı uygarlığa ait 11.000'i aşkın eser sergilenmektedir. Bunların içinde Bizans lahitleri, Roma heykelleri, çivi yazılı Asur stelleri, Urartu çanak çömlekleriyle süs eşyaları ve Grek, Roma, Bizans sikkeleri en ilgi çekici İslâm öncesi eserleridir.

İslâmî eserlerin büyük kısmını etnografik eşya teşkil etmekle birlikte daha çok araştırmacılara hizmet veren yazma kitaplar, şer'î sicil defterleri, mezar taşları, çoğu Artuklular'a ait olan zengin sikke koleksiyonları ve Selçuklu taş kabartmaları ile pişmiş toprak kapları büyük önem taşımaktadır. Etnografik eşya, özellikle Diyarbakir yöresindeki Türk kültürüne ve halkın son yüzyıllardaki günlük yaşantısına ışık tutacak zenginliktedir. Bu eserler arasında ahşap kapılar, kapı tokmakları, ev inşaatında kullanılan demir malzeme gibi mimari parçalarla sedef kakmalı sandık, fildişi ve sedef işlemeli komodin, sandalye ve sehpalar, halı ve kilimler, halı yastıklar, divan örtüleri ve çok zengin bir kumaş eşya koleksiyonu özellikle dikkat çekecek çeşit-

Diyarbakir Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'nde sergilenen eserlerden sadırvan göbeği ve fiskiyesi ile kalkanlar

liliktedir. Kumaş eşyanın çoğunluğunu ise kadın ve erkek kıyafetleri, gümüş simli bindallılar, ücetekler, kadın başlıkları, yemeniler ve çoraplarla gümüş başlık, gümüş ve altın kolye, kemer gibi bu kıyafetlerin aksesuarları teşkil etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Mehmet Önder, *The Museums of Turkey*, Ankara 1983, s. 62; H. Cansever, "Diyarbakir Müzesi", *Bilgi*, nr. 115, İstanbul 1956, s. 16.

NECDET İNAL

DİYARBAKIR ULUCAMİİ

(bk. ULUCAMİ).

DİYARBEKİRİ

(الديار بكرى)

Kādî Hüseyin b. Muhammed
b. el-Hasen ed-Diyârbekrî
(ö. 990/1582)

Osmanlı müelliflerinden,
tarihçi ve fıkıh âlimi.

Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Diyarbakir'da doğduğu tahmin edilmektedir. Diyarbekrî daha sonra Mekke'ye göç etmiş ve buranın kadılığına tayin edilmiştir. İbnü'l-İmâd ile Brockelmann ise onun Medine'de kadılık yaptığını ileri sürerler. Kaynakların büyük bir kısmı Diyarbekrî'nin Mâlikî mezhebine mensup olduğunu ifade etmekle beraber Hanbelî olduğunu söyleyenler de vardır. Diyarbekrî 9 Safer 990'da (5 Mart 1582) Mekke'de vefat etti. 966 (1559), 982 (1574) yıllarında öldüğünü söyleyenler de vardır (Ömer Ferruh, I, 495). İbnü'l-İmâd, Diyarbekrî'nin çok cömert olduğunu ve bayramlarda binlerce kişiye yemek ikram ettiğini, Ayderûsî de Mekke'nin ileri gelenleri arasında yer aldığını ve faziletli bir insan olduğunu kaydederek.

Eserleri. 1. *Târîhu'l-hamîs fî aḥvâli enfesî nefîs*. Diyarbekrî'nin en önemli eseridir. Kâtib Çelebi ve ona dayanan F. Wüstenfeld siyer, megâzî ve tefsirle ilgili çok sayıda güvenilir kaynaktan faydalanılarak hazırlanan bu eserin 8 Şaban 940'ta (22 Şubat 1534) tamamlandığını söylerler. Ancak eserin çeşitli matbu nüshalarının Osmanlı Padişahı III. Murad'ın tahta çıkışına (982/1574) dair bilgileri de ihtiva ettiği dikkate alınarak daha sonraki bazı olayların bizzat müellif ya da müstensih tarafından ilâve edildiği ileri sürülebilir. *Târîhu'l-hamîs* esas itibarıyla bir siyer kitabı olup bir mukaddime, üç bölüm ve bir hâtmeden mey-